

Битяк Юрій Прокопович
НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого»,
перший проректор, д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного
права, академік-секретар відділення
державно-правових наук та
міжнародного права НАПрН України,
Яковюк Іван Васильович
заступник директора з наукової
роботи НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН
України, к.ю.н., доцент

ПРАВА ЛЮДИНИ І ЇХ МІСЦЕ В ПОЛІТИЦІ СУВЕРЕННИХ ДЕРЖАВ

Міжнародні стандарти в сфері прав людини – це зобов'язання держави, що впливають з норм міжнародного права, які розкривають і конкретизують зміст принципу поваги до прав людини. Принцип поваги до прав людини вперше було закріплено у Заключному акті наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.). На сьогодні він отримав нормативне оформлення також в установчих договорах ЄС.

Міжнародні стандарти в сфері прав людини неоднорідні – вони умовно розподіляються на універсальні та регіональні. Аналіз способів деталізації й механізмів забезпечення вказаних категорій стандартів дозволяє дійти висновку, що нормативно закріплені регіональним об'єднанням демократичних держав (наприклад, Радою Європи чи ЄС), який має ефективні наднаціональні важелі впливу (судові органи, що наділені повноваженнями приймати обов'язкові до виконання рішення стосовно національних урядів) на держави-члени з питань дотримання прав людини, стандарти можуть виявитися більш широкими, конкретними і реально забезпеченими, аніж універсальні стандарти, що діють в масштабах міжнародного співтовариства.

Особливістю європейських стандартів прав і свобод людини є те, що вони не лише спонукають переглянути усталені підходи до конкретних правових інститутів, але й змінюють національну правову культуру. Саме тому їх сприйняття потребує тривалого часу, оскільки вимагає «конституціоналізації» свідомості не лише пересічних громадян, але й юристів, посадових осіб держави і навіть суддів [1].

Загальновідомо, що не всі акти в сфері прав людини, що приймаються міжнародними організаціями, є правовими документами – досить часто вони мають лише політичний характер, однак завдяки морально-політичному авторитету організацій, що їх розробляють (Рада Європи, ЄС, ОБСЄ), держави дослухаються до їх положень, хоча вони їх юридично і не зобов'язують. Протягом другої половини ХХ ст. кількість документів, що закріплюють права людини, невпинно зростала, однак їх прийняття часто не супроводжувалося створенням механізмів, які б контролювали процес їх дотримання державами, що ратифікували ці документи. Ця ситуація породила проблему створення дієвих міжнародних контрольних механізмів.

Конституційний принцип державного суверенітету в епоху Новітнього часу традиційно розглядався як фундаментальна вимога щодо забезпечення світового правопорядку. В ХХ ст. саме він визначав характер взаємовідносин між державами Європи, поступово поширюючись на весь світ. Як наслідок, сформована на його основі система міждержавних відносин набула універсального характеру. Паралельно з цим процесом відбувалося становлення системи міжнародних організацій, участь в яких завжди тою чи іншою мірою передбачає обмеження права національного уряду

самостійно реалізовувати ті чи інші повноваження або навіть окремі суверенні права.

Принцип суверенної рівності держав закріплено в Статуті ООН, створення якої ознаменувало перехід світового співтовариства до практики обмеження можливостей застосування сили щодо суверенних держав. У Статуті передбачено, що ООН заснована на принципі суверенної рівності усіх її членів (п. 1 ст. 2) і відповідно вона не вправі втручатися у справи, які належать до внутрішньої компетенції держав-членів (п. 7 ст. 2). Однак цей принцип ніколи не мав абсолютного характеру – Статут передбачає, що суверенітет може бути порушений, а стосовно держав застосовані різного роду санкції, якщо Рада Безпеки зафіксує у своєму рішенні факт порушення державою міжнародного правопорядку, здійснення агресії щодо іншої держави.

Найбільш помітну роль в обмеженні принципу державного суверенітету відіграють численні норми і принципи, які регулюють сферу прав людини і утворюють так зване гуманітарне право. Ефективність дії останнього забезпечується системою міжнародного контролю за дотриманням національними урядами добровільно прийнятих на себе зобов'язань у вказаній сфері. Отже, навіть порушення прав окремого індивіда може бути оскаржене в таких контрольних інституціях, зокрема у Європейському Суді з прав людини.

У другій половині ХХ ст. доктрина прав людини набула характеру універсальної системи людських цінностей, яка отримала загальне визнання на міжнародному рівні. Як наслідок рівень забезпечення, охорони та гарантування основних прав людини виступає тим критерієм, який покладено в основу оцінки ступеня цивілізованості держави, а відтак і ставлення до неї інших членів світової спільноти. З цього приводу Л. В. Моргунов зазначає, що універсальність прав людини породила для національної держави проблему: її суверенітет почав визнаватися в тій мірі, в якій він легітимізувався правами людини. Безумовно, окремі країни все ще не дотримуються універсалістської концепції прав, але й вони вже не можуть не враховувати зовнішній тиск з даного питання. Космополітична тенденція пов'язувати індивіда і його права з людством, а не з нацією чи державою, і вона дедалі більше набирає ваги [2]. Як наслідок, держава, яка вважає себе цивілізованою, такою, що поважає загальнолюдські цінності, передусім права людини, має прагнути до створення таких соціальних умов, за яких можливість застосування примусу як всередині країни, так і на міжнародній арені буде зведена до мінімуму. Лише за умови, що така політика стане типовою для усіх держав, може виникнути клімат, що сприяє дотриманню прав людини, вирішенню гуманітарних проблем, створенню співдружності правових держав [3].

Сьогодні загальновизнаними вважаються права людини, що мають природно-правовий характер. Природні права людини характеризуються всезагальним і універсальним характером. Вказані характеристики однак мають не абсолютний, а відносний характер, свідченням чого є досить поширена практика обмеження державною владою обсягу і змісту прав людини шляхом їх законодавчого закріплення або навпаки уникнення закріплення конкретних прав або навіть окремих їх категорій. Виходячи з цього, принципового значення набуває факт закріплення прав людини на рівні національного законодавства не нижче того обсягу, в якому вони викладені в універсальних міжнародних і регіональних документах, передусім Загальній декларації прав людини та Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод. Міжнародні стандарти у сфері гарантування прав людини виконують роль взірця до якого мають прагнути всі народи і держави. Вони виступають основою для міждержавного співробітництва з питань забезпечення і захисту прав людини, діяльності спеціальних міжнародних органів (Європейський суд з прав людини, Комітети ООН проти катувань, ліквідації расової дискримінації, ліквідації дискримінації щодо жінок тощо), що наглядають за додержанням і захистом прав людини. Таким чином в сучасному світі захист прав людини і громадянина визнається

не лише конституційним, але й міжнародно-правовим обов'язком держав, що реалізується за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів і процедурно-правових правил, що прямо або опосередковано передбачені для цих цілей.

Для реалізації прав людини завжди потрібна політична воля щодо прийняття законодавства, що регулює відносини між індивідом і державою. Права людини без законодавчого закріплення – це щось ефемерне. Право людини стає правом тоді, коли за ним стоїть юридичний механізм захисту. Світовий досвід засвідчує, що в більшості випадків саме національні бар'єри перешкоджають повноцінній реалізації природних і позитивних прав людини і громадянина. Відтак, можна погодитися з тим, що права людини все ще далекі від того, аби послабити державний суверенітет, оскільки вони існують в його межах.

Популяризація ідеї непорушності прав людини, яка після Другої світової війни завдяки позиції західноєвропейських держав і країн Північної Америки отримала підтримку на національному і міжнародному рівнях, призвела до суттєвого прогресу в питанні реального забезпечення і захисту прав людини як на національному, так і міжнародному рівні. Однак, зворотнім боком цього процесу стала ситуація, коли на межі II – III тисячоліть почали висловлюватися деструктивні ідеї на кшталт таким: в глобальній системі світового порядку відбувається «розчинення державного суверенітету»; суверенітет має стати привілесом, який необхідно заслужити; старе міжнародне право, в основі якого було покладено принцип непорушності суверенітету і невтручання у внутрішні справи держави, вже не відповідає реаліям сьогодення – йому на заміну повинні прийти нові принципи, що засновані на обмеженні суверенітету на користь дотримання прав людини; принципам суверенітету і суверенної рівності держав необхідно протиставити принцип «суверенітету особистості» і таке інше [4].

Окремо слід зупинитися на спробі ввести у категоріальний апарат юридичної науки нову категорію – «суверенітет особистості». М. І. Грачов відмічає, головне, що об'єднує авторів, які в різних інтерпретаціях просувають цю ідею, – це намагання обґрунтувати ідею самовизначення особистості, її автономію і незалежність від будь-кого і в першу чергу від держави [5]. Формально для обґрунтування пріоритетності «суверенітету особистості» часто використовуються імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*). Очевидно, що обов'язок держав дотримуватися імперативних норм міжнародного права навіть в тому випадку, коли вони не згодні з ними, вказує на певну «пов'язаність» держави цими нормами. Однак обов'язки, що з'явилися у держави внаслідок добровільного визнання обов'язкової дії імперативних норм не можуть розглядатися з точки зору обмеження ними суверенітету держави. Д. Ллойд стверджує, що підлеглість держав нормам міжнародного права не тягне за собою розчинення державного суверенітету в більш високому за рівнем владному утворенні. Мова скоріше повинна йти про визнання суверенною державою системи правових принципів, що є обов'язковими для неї [6].

У сучасному світі найбільшу готовність дотримуватися таких норм демонструє Європейський Союз, конституційний характер якого передбачає визнання, закріплення й гарантування системи фундаментальних правових цінностей (ст. 3 Договору про Європейський Союз). Головне місце серед цінностей Союзу посідають права людини. І хоча на відміну від Конституції для Європи, яка включала Хартію Союзу про основні права, у текст Лісабонських договорів її не включено, це не означає, що права людини для ЄС набули другорядного характеру. Стаття 6 ДЄС містить наступні надзвичайно важливі норми, що дозволяють однозначно констатувати пріоритетний характер забезпечення прав людини в об'єднаній Європі: Союз визнає права свободи і принципи, викладені у Хартії ЄС про основні права від 7 грудня 2000 р., адаптовані 12 грудня 2007 р., за якою визнається така ж юридична сила, як і у договорів; Союз приєднується до європейської конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод. Основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією і як вони впливають із загальних для держав-членів конституційних традицій, входять до змісту права Союзу в якості загальних принципів. В обох випадках робиться уточнення, що визнання Хартії ЄС і приєднання до Європейської конвенції не розширює компетенцію Союзу, як вона визначена у договорах.

Аналіз вказаних норм засвідчує, що Європейський Союз, як зрештою і Рада Європи (Європейський Суд з прав людини), в цілому визнає дію імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*), до яких відносяться, зокрема і норми про права людини. Щоправда слід зазначити, що визнання прав людини в якості *jus cogens* відбувається поступово. На сьогодні імперативний характер визнано не за принципом захисту прав людини в цілому, а лише за окремими правами. Таким чином європейська судова практика йде шляхом поступового розширення кола прав людини, яким може бути наданий статус *jus cogens*.

Достатньо помірковану позицію з питання запровадження «суверенітету особистості» зайняв М. І. Матузов, який доходить висновку, що поняття суверенітету не може бути застосоване до людини у чистому вигляді. Правове становище особистості в системі соціальних зв'язків характеризується такими категоріями як права, обов'язки, свобода, відповідальність, правосуб'єктність тощо. Однак, оскільки термін «суверенітет особистості» вже увійшов у політичний лексикон, то ним можна користуватися тільки як своєрідною метафорою. Якщо ж все ж таки намагатися розкрити зміст цього поняття, то під ним слід розуміти необхідність виведення людини з під тотального контролю влади, економічної залежності, політичного тиску, ідеологічного маніпулювання. Суверенна особистість – це вільна, матеріально та духовно незалежна, але одночасно відповідальна особа, що знаходиться у гармонічних відносинах з іншими суверенними індивідами, а також із суспільством і державою [7]. Однак ці вимоги втілюються у принципах демократичної, правової держави, а отже запроваджувати нове і таке неоднозначне поняття немає потреби.

Більш критично ставиться до запровадження цієї категорії Н.Б. Пастухова, яка зазначає, що «суверенітет особистості» не відноситься ані до структури поняття «суверенітет», ані до способів його втілення. Фактично, найбільш логічним поясненням змісту поняття «суверенітет особистості» полягає в намаганні пов'язати дану категорію з дедалі більшим впливом міжнародних інституцій, що захищають права людини від посягання на них своєї держави, а також з готовністю окремих суб'єктів міжнародної політики надати свої можливості (зокрема військові) на підтримку зусиль цих організацій [8].

У зв'язку з поширенням таких підходів серед державних діячів та окремих науковців, які беруться дати наукове обґрунтування відмови від Вестфальської системи організації світового порядку, що передбачає повагу до суверенітету держав, багато хто з видатних правознавців вказують на недопустимість і шкідливість таких намагань. Так, В.Д. Зорькін прямо вказує, що ця ситуація призведе до того, що політика, яка вимагає механізму багатосторонніх узгоджень і консультацій, буде заміщатися односторонньою егоїстичною політикою окремих держав чи їх блоків, яка, з одного боку, вимагає безумовної поваги до свого суверенітету, а з іншого – демонструє зневажливе ставлення до суверенітету інших, передбачає можливість несанкціонованого Радою Безпеки ООН застосування «гуманітарних інтервенцій», вибірково ззохочення певних етносів і регіонів суверенних держав до самовизначення [9].

Політика подвійних стандартів з питань поваги до суверенітету і територіальної цілісності держав є традиційним елементом зовнішньої політики багатьох держав. Нажаль, наприкінці ХХ ст. ця тенденція стала проявлятися і в позиції керівництва ООН. Колишній Генеральний секретар ООН К. Аннан у своїй доповіді під час останнього у ХХ ст. засідання Генеральної асамблеї, присвяченої питанням співвідношення

суверенітету і прав людини висловив низку ідей, які досить повно і послідовно розкривають існуючі в цій сфері проблем [10]. Аналіз цієї доповіді, досліджень прибічників і противників принципу суверенної рівності держав дозволяє сформулювати наступні положення.

1. Застосування сили щодо суверенної держави – це складна проблема сучасної міжнародної політики. Ні для кого не секрет, що сучасна міжнародна практика давно відійшла від принципів ст. 2 Статуту ООН, які не містять таких механізмів і понять, як «миротворчі сили», «сили роз'єднання» тощо. Причина цієї ситуації полягає в тому, що той світовий порядок і правопорядок, який передбачений Статутом ООН і чинним міжнародним правом, нажаль так і залишився нереалізованим. Питання застосування сили проти держави належить до компетенції виключно Ради Безпеки ООН. Прихильники гуманітарних інтервенцій стверджують, якщо ці акції не порушують територіальної цілісності і не ведуть до втрати політичної незалежності, то вони не суперечать ст. 2 Статуту ООН. Однак правом на гуманітарну інтервенцію часто зловживають могутні держави, переслідуючи при цьому насправді свої політичні, економічні або військові цілі. Тому питання про правомірність «гуманітарних інтервенцій» є доволі суперечливим, відтак слід дотримуватися позиції Міжнародного суду: застосування сили не може бути доречним засобом забезпечення поваги до прав людини; військове втручання у внутрішні справи суверенної держави потребує санкції з боку Ради Безпеки ООН (резолюції № 733, 746, 751, 767, 794 (1992 рік) і № 814 (1993 р.)) [11].

2. Події в Іраку і Косово ознаменували початок нової ери, коли окремі держави або їх групи можуть вдаватися до військових дій стосовно держави в період, коли питання щодо неї знаходиться на розгляді у Раді Безпеки ООН, а отже всупереч існуючим легітимним механізмам забезпечення дотримання норм міжнародного права. Ця ситуація породжує питання: чи не підриває таке втручання хоча і не досконалу, проте все ж життєздатну систему безпеки, а також чи не підвищує вона ризик створення небезпечних прецедентів для майбутнього втручання без чітких критеріїв відносно того, хто і за яких обставин вправі створювати такі прецеденти?

3. Абсолютно очевидним є той факт, що суверенітет сам по собі є далеко не єдиною і навіть не головною перешкодою на шляху ефективних дій в сфері прав людини і гуманітарних криз. Значно важливішим є те, як держави-члени ООН визначають і реалізують свої національні інтереси в умовах розгортання кризи в конкретній країні. Сучасні великі держави мають різноманітні інтереси і для їх досягнення прагнуть розповсюдити (інколи цей процес нагадує нав'язування) свій вплив в світі в такий спосіб, як це робили європейці в період Нового часу. У цьому зв'язку постає проблема створення таких міжнародних механізмів, в яких при розгляді питання про права людини забезпечувалась би об'єктивність оцінок і виключалась би упередженість.

4. Проблеми питання, пов'язані з недотриманням прав людини, їхнім грубим порушенням у низці країн (Руанда, Судан, Демократична Республіка Конго, Чад тощо) змушують замислитися над тим, чи зобов'язане світове співтовариство зважати на суверенітет, коли уряд не тільки не виконує свої функції із захисту своїх громадян, а й навпаки, сам становить загрозу для їх життя і здоров'я? Отже, виникає питання про межі відповідальності держави за свої дії перед світовою спільнотою.

Протягом останніх десятиліть чітко простежується тенденція, коли Рада Безпеки ООН демонструє здатність приймати реальні заходи стосовно одних конфліктів (як правило лише в тих випадках, коли у відповідній країні не перетинаються національні інтереси членів РБ ООН), а стосовно інших обмежує себе недостатньо дієвими акціями гуманітарного плану (коли криза у відповідній країні не позначається на національних інтересах членів РБ ООН або їх союзників), хоча останні супроводжуються щоденними

стражданнями і смертю людей. В цьому зв'язку викликає особливе занепокоєння ситуація, коли Генеральний секретар ООН може без попередніх консультацій з Радою Безпеки приймати рішення, які зачіпають основи міжнародного права і приймаються під очевидним тиском США та їх союзників (наприклад, передача всупереч резолюції №1244 РБ ООН функцій з керівництва миротворчою місією в Косово Європейському Союзу, який фактично підтримував одну із сторін конфлікту). Відповідно слід визнати безпідставними намагання обрuntuвати правомірність дій Генерального Секретаря ООН всупереч позиції Ради Безпеки на тій підставі, що він повинен жорстко відстоювати інтереси світової спільноти. В такій трактовці обов'язків Генерального Секретаря можна побачити намагання невинувато надати не властивий йому правовий статус, в структурі ООН, де згідно її Статуту він розглядається лише як головна адміністративна посадова особа організації (статті 97-100), та суттєво розширити його повноваження, перетворюючи його на незалежний стосовно Ради Безпеки осередок влади.

Вочевидь існує нагальна потреба у запровадженні шкали гуманітарних правопорушень і встановленні системи гуманітарних санкцій щодо держав-винуватців, як це практикується в Європейському Союзі.

5. Організація Об'єднаних Націй, коли в Раді Безпеки відсутня згода з приводу застосування примусових заходів щодо конкретної країни, в якій ситуація з правами людини може призвести до серйозних гуманітарних наслідків, не може унеможливити або перешкодити втручанням без відповідного мандату ООН певної країни, регіональної організації чи військово-політичного блоку, до складу яких входять держави-члени Ради Безпеки, у внутрішні справи такої держави, якщо вказані суб'єкти будуть зацікавлені у такому втручанні. М. Гленнон з цього приводу визнає, що в сучасних умовах, які характеризуються курсом США на побудову однополярного світу і протидією цим намірам з боку інших членів РБ ООН (Росії, Китаю, Франції), зіткненням культур і відмінними поглядами на застосування сили, забезпечити дієвість Ради Безпеки і довіру до неї світової спільноти майже неможливо. Очевидно, що діяльність держав, що суперечить положенням Статуту ООН, може створити ситуацію *non liquet*, внаслідок якої правові норми остаточно втрачуть ясність і приймати авторитетне рішення на їх основі стане неможливим [12].

6. В сучасних міжнародних відносинах виникла дилема, яка отримала назву «гуманітарне втручання»: з одного боку, постає питання про законність дій, які застосували окремі держави, регіональні організації чи блоки без санкції ООН, а з іншого – загальновизнаний обов'язок реально покласти край грубим і систематичним порушенням прав людини. Новітня історія знає чимало прикладів, коли різноманітні санкції застосовувалися до суверенних держав окремими державами або міждержавними об'єднаннями (передусім НАТО і Організацією Варшавського Договору) без санкції Ради Безпеки ООН. Такі дії, а також реакція на них світової спільноти піднімають питання про те, чи слід вважати все, що відбувається всередині країни суто її внутрішньою справою, чи існують об'єктивні критерії, які дозволяють відрізнити агресію від правомірного втручання світової спільноти, регіональних організацій чи окремих держав у внутрішні справи суверенної держави; як визначити допустимі і справедливі форми і межі такого втручання; хто вправі визначати правомочність такого втручання? Ці та низка інших дискусійних питань потребують пошуку відповідей, віднайти які не так легко, зважаючи на те, що «світовий порядок» формується не лише на основі норм міжнародного права, але й національних інтересів і підходів до їх реалізації окремих держав та їх об'єднань.

7. Проведення військових акцій під прикриттям політики «гуманітарного втручання» породжує ще одну проблему: співвідношення цінностей, які захищаються, і цінностей, яким завдається шкода, а також вибору засобів, які використовуються під

час таких операцій. Як відомо, під час здійснення «гуманітарних» операцій шкода завдається цінностям, які зіставні з цінностями, що захищаються, тобто життю, здоров'ю, честі й гідності, безпеці людини, а також комплексу інших прав і свобод (соціальним, економічним, екологічним). За різними оцінками кількість жертв серед мирного населення під час операції НАТО в Югославії в 1999 р. складала від 1300 до 2000 осіб (з них 400 дітей) і біля 6000 поранених під час бомбардування авіацією. Однак це лише прямі жертви серед мирного населення, оскільки надлишкова смертність внаслідок суттєвого погіршення умов існування не піддається оцінці. Показово, що під час операції традиційно використовуються засоби, які повинні мінімізувати втрати «миротворців», але в наслідок цього вони невідворотно призводять до масової гибелі мирного населення хоча б і не цілеспрямовано. Таким чином існує очевидна небезпека того, що в результаті «гуманітарних» місій, метою яких є захист прав людини, грубо і масово порушуватимуться права і свободи інших людей.

8. Існує нагальна потреба у визначенні внутрішньої компетенції держави, у яку міжнародна спільнота не має права втручатися ні за яких обставин, а також коло питань, які можуть бути віднесені до компетенції наднаціональних інститутів, зокрема ООН. В процесі вирішення цього питання неприпустимо керуватися спрощеними формулюваннями на кшталт «неповноцінна держава», які не можуть використовуватися для конструювання міжнародно-правових норм.

9. Викликають занепокоєння спроби дати наукове обґрунтування концепціям, згідно з якими держава переводиться з розряду головних суб'єктів міжнародного права у категорію другорядних, розглядаючи її як представника міжнародної спільноти.

10. На сучасному етапі переживає гостру кризу стара міжнародна система (система міжнародних інститутів і універсальних правил), яка доволі успішно функціонувала в умовах стабільної біполярної структури міжнародних відносин, що була заснована на балансі сил. Розпад СРСР і руйнація соціалістичного табору призвела на короткий час до встановлення імперської моделі однополярного світу на чолі з США. Сьогодні ми стаємо свідками початку формування нової моделі багатопольярного світу. Однак пройде чимало часу поки на основі *de facto* багатопольярного світу виникне *de jure* інституціонізована система міжнародної безпеки, обов'язковою умовою існування якої буде баланс сил і відповідальність декількох держав або союзів (блоків).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що участь держави у міжнародних відносинах шляхом вступу до міжнародних чи міждержавних (наднаціональних) організацій не веде до обмеження суверенітету, оскільки мова йде тільки про обмеження права самостійно реалізувати окремі повноваження або суверенні права, якщо вони передані для здійснення на наднаціональний або міжурядовий рівень.

Список використаної літератури:

1. Зорькин В.Д. Интеграция европейского конституционного пространства: вызовы и ответы // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2 (59). – С. 66, 67.
2. Моргунов Л.В. Политическое управление в глобализирующемся мире // Перспективы человека в глобализирующемся мире / под ред. В.В. Парцваня. – СПб., 2003. – С.152.
3. Черниченко С.В. Права человека и гуманитарная проблематика в современной дипломатии // Московский журнал международного права. – 1992. – № 3. – С. 34.
4. Битяк Ю.П., Яковюк І.В. Державний суверенітет і права людини: проблеми співвідношення // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми. – Х., 2010. – С. 224-225.

5. Грачев Н.И. К вопросу об ограничении государственного суверенитета правами человека // Свобода, право, рынок. Сб. науч. трудов. Вып. 4: Ч. 1. – Волгоград, 2003. – С. 86–87.

6. Ллойд Д. Идея права / пер. с англ. – М., 2002. – С. 211–219.

7. Матузов Н.И. К вопросу о суверенитете личности // Правоведение. – 1994. – № 4. – С. 4–5.

8. Пастухова Н.Б. Проблемы государственного суверенитета. – М.? 2006. – С. 55–56.

9. Зорькин В.Д. Апология Вестфальской системы // Россия в глобальной политике. – 2004. – № 3.

10. Ашиан, К. Две концепции суверенитета: выступление на 54-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций [Текст]. Нью-Йорк, 20 сентября 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/basic/sg/interven3.htm>.

11. Битяк Ю.П., Яковюк І.В. Державний суверенітет і права людини: проблеми співвідношення // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми. – Х., 2010. – С. 233.

12. Гленнон М. Совет Безопасности: в чем причина провала? // Россия в глобальной политике. – 2003. – № 3.